

AGÁRDI PÉTER

A szocializmus — mint költészet

ADALÉKOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MARXISTA KRITIKA
JÓZSEF ATTILA-KÉPÉHEZ

II.

A „NÉPI” BALOLDAL MARXISTA JÓZSEF ATTILA-KÉPE

Az újabb eszme- és kritikátörténeti kutatások egyre sokoldalúbban tárják fel a „népi” írók társadalmi, ideológiai és irodalomkritikai publicisztikájának gazdagságát. Közismert, hogy a baloldali szárny eszében egy plebejus demokratikus, de olykor a faji nacionalizmussal is kacérkodó paraszti osztályharcos ideológia dominál. Ugyanakkor az eddignél sokkal több figyelmet kellene fordítania a kutatásoknak a „népi” baloldal ellentmondásos szemléletének markánsan szocialista, *marxista erővonala*ira is. S vonatkozik ez a József Attila-kérdésre is. Hiszen Németh László moralizáló esztéticista, lebecsülő véleményétől (*József Attila: Nincsen apám, se anyám.* = Nyugat, 1929. II. kötet. 649—650. l. és *Magyar líra 1932-ben.* = Tanú, 1933. 187—188. l. Mindkét cikk újraközölve: N. L.: Két nemzedék. Bp. 1970. 270—272. l. és 387—403. l.), Féja Géza hírhedt cikkén majd valamivel tárgyilagosabb értékelésin (*József Attila.* = Előrs, 1930. jan. 4. 9. l.; *Szélkakas-költők.* = Előrs, 1931. május. 10.; *Magyar irodalmi szemle.* = Magyar Írás, 1935. 3. sz. 83—85. l.; *Nagy vállalkozások kora.* Bp. 1943 326—337. l.) és Illyés Gyula elismerő-ambivalens visszafogottságán (*József Attila: Külvárosi éj.* = Nyugat, 1932. II. kötet, 632—633. l.; *József Attila* [nekrológ] = Nyugat, 1937. II. kötet 470—471. l.) át Kodolányi jobboldali indulatoságáig (*József Attiláról.* = Magyar Élet, 1938. 9. sz. 10—12. l.) nagyon sok „vitatható” írás fűződik a népi írók nevéhez. De volt egy egyértelműen baloldali, szocialista-marxista sodrás is, amely egyébként a „népi” baloldal munkásorientációjára is kedvezőbb fényt vet.

1935-ben rendkívül érdekes vita zajlott le Fejtő Ferenc és Veres Péter között. Veres Péter írása Fejtőnek álnéven írt Korunk-cikkéhez (Fülöp Ernő: *A mű-e vagy a hatás?* = Korunk, 1934. 9. sz. 691—692. l.) kapcsolódott, de — feltehetően azért, hogy a magyarországi sajtóban ne leplezze le Fejtő illegális kommunista konspirációját — egy másikhoz (*Rapszódikus elmélkedés Babits »Amor Sanctus«-a fölött.* = Gondolat, 1935. 24—34. l.) szolt hozzá. A vita a művészet és világnézet összefüggése, a pártosság értelmezése körül szikrázott fel, s — jóllehet személyeskedéssé fajult s mindkét részről tartalmazott tévedéseket — lényegében egy korszerű, proletkultellenes marxista orientáción belül zajlott. (A vita adatai az előbb említetteken túl: Veres Péter: *Irodalom és világnézet.* = Gondolat, 1935. 171—173. l.; Fejtő Ferenc: *Dialektika, hit, l'art pour l'art.* = Gondolat, 1935. 250—255. l. és Veres Péter: *Egy „autodidakta” válasza.* = Gondolat, 1935. 318—320. l.) A vitának ebben a lényegi kérdésében csak megközelítésbeli, hangsúlyjellegű nézeteltérés volt Fejtő és Veres

Péter között. Fejtő a szektás-proletkultus szemlélet ellen, a művészi integritást és minőséget másodlagos szempontnak tartó, az agitativ hatást abszolutizáló tendenciáesztétika ellen érvelt igen meggyőzően (bár olykor eklektikus megfogalmazásokat is vétve). Veres Péter pedig a művészi minőség ürügyén a világnézeti funkciót lebecsülő, öncélú, l'art pour l'art esztétika munkásmozgalmi jelenlétének (nem közvetlenül Fejtő műveiben tetten érhető) veszélyeire figyelmeztetett — joggal, bár ő viszont olykor a világnézetes forradalmiságot értelmezte egyoldalúan, s ekként egy paraszti aszketikus, szektás jellegű pólussal is érintkezett. A lényeg azonban mégis a világnézeti és művészi minőséget egységben látó rokon koncepció (a rokonságot mindketten el is ismerték). S aligha véletlen, hogy ebben az esztétika- és kritikátörténeti szempontból nagy jelentőségű vitában mindkettőjüknél *pozitív érvként* merült fel József Attila költészete.

Azt már láttuk, hogy Fejtőnél (s más kritikusknál is) a pártosság korszerű marxista értelmezése ösztönzi a József Attila-líra igazi természetének fölismerését. Ugyanez a helyzet a más hangsúlyokkal élő, más megközelítésű, nagy intelligenciájú Veres Péter esetében is (jelezve egyúttal, hogy mennyire *nem* volt eleve szükség-szerű a népies-urbánus vita idején a tragikus baloldali megosztottság). Veres Péter első vitacikkében (s nem Fejtő ellenében!) így ír: „Az az igazi jó írás — hogy az irodalomnál maradjunk —, amelyben a világnézeti tartalom nem a levegőben lóg, nem mesterkéltséget és mesterségszerű propagandát, hanem a tárgyi valóságra épült, kivetített érzés. Szinte páratlan példa erre József Attilának többek közt az *Elégia* c. verse a pusztuló pesti gyárvárosról.” S Fejtővel egyetértve mondja: „... lehetséges a szocializmus tudományos tételeit szép és igazi művészi formában megjeleníteni, mintegy feloldani, tudásból élménnyé tenni. Amikor is már ember- és világalakító erővé emelkedik.

A művészi teremtésnek is, csakúgy, mint minden más mozgásfolyamatnak, saját léttörvényei vannak, amelyek reánézve elsősorban érvényesek. Mint a fafaragásnak, hogy csak görcsmentében lehet vágni. Vagyis a társadalmilag fontos célt, a hatást úgy éri el, ha a művészi célt nem véti el. Ábrázolásban az »irodalom«-tól mentes valóság igazi megjelenítése (erre csak felszabadult művészek képesek); retorikában a legteljesebb őszinteség: a spontaneitás. És persze a perspektíva, a világnézeti perspektíva és a művészi perspektíva: az arányosság. Az érzelmekre nem szavakkal lehet döntően hatni, hanem a tárgyi világhoz kapcsolódó spontán és őszinte gondolatközléssel, képmegjelenítéssel. Sokszor pedig csak a tárgyi valóság világnézeti perspektívába állított megjelenítésével. Ez pedig a legmagasabb fok.”

Az „autodidakta” Veres Péter tollán a 30-as évek derekán a szocialista realizmus esztétikája villan fel megkapó átgondoltsággal, elméleti szilárdsággal. Úgy küzd a világnézeti művészetért, hogy egyúttal a tendenciroidalommal is vitatkozik: „Az átpolitizált, az osztályharcban tényleg résztvevő embereknek [...] üres locsogás vagy limonádé a világnézeti semleges, vagyis a társadalmi szemlélet nélküli, csupán az élet biológiai vagy elvont-pszichológiai síkján mozgó művészet. Viszont az át nem politizáltakra — s ilyen az emberek nagy többsége — meg éppen a világnézeti-
leg semleges művek hatnak, hiszen a politikai művészetet már eleve tagadja, nem is kíváncsi rá. De éppen a művészet tudatformáló hatása alatt — s hogy van-e ilyen tudatformáló hatása, az éppen attól függ, hogy igazi művészet-e — a zavaros vagy néha ellenséges tudatot a művészi erő megragadja, irányt szab neki, értelemmel látja el. Ebben van az igazi művészet propagandisztikus ereje. De, és ez a fő, művészetnek kell lennie, a tendencia magában ehhez kevés. Sőt abban igaz a van Fejtőnek és a l'art pour l'art híveinek, hogy a művészi megjelenítés magában is megáll a lábán, de a tendencia nem. Csakhogy a mi gondolkodásunkban minden az emberért van, a művészet is, s amely művészetnek nincs perspektívája, erkölcsi-szociológiai értéke, az csak játék, s mint ilyen, a birtokot belüli osztályok védelmére szolgálja. Leteszi a fegyvert, ahol és amikor harcolni kellene. Végül pedig elkorcsosul.”

Hogy mennyire tartós és mély élménye Veres Péternek József Attila lírája, azt a *Kelet Népe* különszámába írt esszéjének (József Attila. = Kelet Népe, 1942. május 1. 6—8. l., illetve V. P.: Közös gondjainkról. Bp. 1955. 38—46. l.) személyes hangú expo-

ziciója bizonyítja. Már az élmény szintjén is jelézve az „elméleti” érvet: világnézet és művészi hitel egységét, a szocialista pártosság érvényes megjelenését: „Az ő verseiben megtaláltam a nyers igazi életet is és a magas gondolatot is, de úgy egyéforrva, ahogyan soha egyetlen költő verseiben nem találtam addig. Megtaláltam azt a szépséget, amely nem ellenkezett az én szocialista világnézetemmel, sőt annak a lehető legtökéletesebb kifejezése volt.”

Ebben a tanulmányban szintén részletesen elemzi Veres Péter tendencia és művészet viszonyát. Van megfogalmazásában *elméletileg* vitatható mozzanat: mintha az 1935-ös cikkhez képest itt ekletikusabban, dualisztikusabban fogná fel a közösségi világnézet „kényszerét” és a művészi egyetemesség „vágyát”: a világnézet révén megvalósuló harmonikus (bár megharcolt) szintézis helyett a két „elv” erendő harcáról, a „két Úr szolgálatá”-nak dilemmájáról beszél. A gondolati mag, a fő mondanivaló azonban ezzel együtt is jó irányba mutat (mégha olykor tisztázatlan megfogalmazással, érveléssel is): „A nagy alkotó, aki kemény egyéniség is, de nagy művész is, önmagában teremti meg a szintézist a művészet és a közösség között. Kétfelé szolgál s ő maga szenved. A szintézis felé vezető állomások pedig az egyes művek. Az író a belső megszállottság arra kényszeríti, hogy a szépség — igazság-szintézist mindig magasabb hatványon újraterejtse. A magas becsvágy, a szinte már emberfeletti igény arra ösztönzi, hogy a legnagyobb közösségi igazságot, a minden ember igazságát a legszebben s így a leghatásosabban fejezze ki. [...] A világirodalom legismertebb nagyjai, ha nem is tökéletes, mert ilyen nincs, de hasznos szemléltető példát adnak ehhez az igazsághoz. Dante, Goethe, Tolsztoj, Gorkij nem dobták el a művészetet a tendenciáért, de a tendenciát se a művészetért, mert nem szerepet játszottak, hanem önmagukat adták. A közepes átlagtehetségek százai azonban nem jutnak el sem az emberi szenvedésben, sem a művészet lényegének a megértésében a végső igazságokig s ezért vagy csak a művészetet, vagy csak a tendenciát tudják igazán vállalni. Ez mindig megalkuvás. Akinél a tendencia a művészet szolgája, vagy akinél a művészet a tendencia szolgája: ugyanaz az embertípus. [...] Az igazi nagy emberekben mindig együtt van a hagyomány és a forradalom, együtt van az individuum és a kollektívizmus, [...] együtt van a szabad művész és a közösségi tendencia. A tendencia [...] az alkotástól éppoly elválaszthatatlan, mint a forradalom az építéstől.”

E gondolatépítkezésből világos: a tendencia és a művésziesség szintézisét keresve, a „tendencia” szó pozitív jelentésével Veres Péter valójában — mai marxista kategóriahasználat szerint — a pártosság mellett érvel. Nagyon hasonló értelemben, mint annak idején Marx, Engels, majd a proletkult „tendenciá”-val bajvivó Lukács György, a 30-as évek elején-közepén Fejtő Ferenc és az esztéta-kritikus József Attila.

A tendencia művészi hitelesítésére Veres Péternél József Attila a legjobb példa. Hívó s egyúttal tendenciás költő ő — írja. „De olyan költő, akinek verseiből nem lóg ki a tendencia lába, olyan költő, aki igazán megszenvedte a művészi igény és a közösségi tendencia ellentétét, aki nem adta fel sem az egyiket, sem a másikat, hanem inkább elégett. Amit nekünk hagyott ez után a szenvedés után, az idáig az egyetlen letisztult szocialista költészet.” Megkapóan elemzi Veres Péter a József Attila-i népiséget, a munkás és paraszt közös sorsának átéléséből kiharcolt szocialista távlatot, hitet, szépséget és világnézetet. Kevesen fogalmazták meg olyan maradóan a József Attila-i teljességet, mint a forradalmár Veres Péter. Saját rossz irányú, nacionalista félrehúzású egyik „én”-jével szemben is töretlenül (és egy életpálya szocialista logikáját bizonyítva) érvényesült a József Attila-i ígézet Veres Péternél: „... megszenvedte nemcsak a művészet és a tendencia, nemcsak az alkotó egyén és a harcos közösség, nemcsak a művészi önérzet és a kegyelemkenyér, hanem az értelem és ösztön összecsapását is. Megszenvedte, de a szenvedésből nagy művek, krisztálytisztá írások születtek. Igaz, ő maga felörlődött, behalált. Most már hiába minden, nem segíthetünk rajta. Nem tehet hát egyebet az őt magáénak valló közösség, mint hogy őt megbecsüli és eszméit valóra váltja.”

Ugyanez a szemlélet érvényesül Darvas Józsefnél (*Emlékbeszéd József Attiláról*. = Kelet Népe, 1939. 11. sz. 10—11., illetve D. J.: Országúton, városon. Bp. 1960.

392—398. l. és Az író vizsgája. Bp. 1968. 71—76. l.). Darvas, a kommunista író jutott a „népi” baloldalon a legközelebb József Attila világának megértéséhez. Igaz, nem irodalomkritikai-esztétikai érveléssel, nem részletes elemzéssel. „József Attila a munkásság költője — de egyben az egész magyar szegénységé, az egész magyarságé — írja Darvas. — Az irodalom, a költészet területén ő emelte a munkásságot a magyar szellem egyetemességébe. Őelőtte úgy jelentkezett a munkásság a versekben, az irodalmi alkotásokban, mint a múlt és jelen merev tagadója — az ő verseiben pedig úgy, mint a jobb jövőendő jogos örököse, aki magáénak érzi a múlt minden fájdalmát, de magáénak vallja az elmúlt évszázadok minden magyar értékét is. [...] Hitte és hirdette, hogy a munkásság az az új és friss történelmi erő, amely új formákkal és új tartalommal gazdagíthatja az emberiség világát — de a »papok, katonák, polgárok« után való következésben nemcsak társadalmi törvényszerűség adta jogot látott, hanem kötelességet is minden eddigi emberi mű értelmének a vállalására.”

Darvas népfrontos, marxista alapról közvetve vitatkozik a csupán a témára, a proletártendenciára figyelő kritikával. S egyúttal a „Lobogónk: Petőfi”-szemlélet korai változatával, a Petőfit József Attila kárára aktualizáló — itt csak sommásan minősítve: —, historizáló értelmezéssel (lásd például Losonczy Géza cikkét: *Két kor: két költő* = *Népszava*, 1941. dec. 25. 11. l.) is; „... ahogy Petőfi egész költészete, még legjátékosabb dalai és szerelmi versei is a feltörekvő nép hangját robbantották bele a magyar irodalomba, úgy József Attila költészetének egésze a feltörekvő munkásság lelkivilágának teljességét mutatta meg.” József Attila — költői fejlődésében — ugyanazt az utat teszi meg, „... amelyet a kialakuló munkásosztály megtett az öntudat első ébredéseitől kezdve az emberi élet egész teljességére kiterjedő válaszáig. Első kiforrott verseiben még a gyárak robotjába alig bekerült, félig csavargó, félig lázadó s a gyárfalak közé nem szorított élet izeit még fogyatkozás nélkül érző munkásság hetyke, legénykedő és cinikus hangja szólal meg. Azután elmélyül a történelmi szerepe tudatára ébredt munkásság gondolatvilágába, érzésvilágába, majd ezt egyre szélesítve, az egész emberi élet s azon belül az egész magyarság életérzésének kifejezéséhez ér el. [...] Még tragikus betegségének utolsó szakaszában is, amikor a benne fölzajdult zűrzavarral kínlódott, viaskodott a legtöbbet, még akkor is az őt megformáló s megtartó emberi közösség érzéseit vetíti ki a saját szorongásain keresztül...”

A publicisztika műfajában s kétségtelenül nem elsőként a szocialista kritika történetében, de igényes, esztétikai, irodalomtörténeti távlatú marxista József Attila-kép fogalmazódott meg tehát Darvas tollán. Szembesíthető ez a sajnos ekkor itt-ott felerősödő dogmatikus tendenciákkal, de ugyanakkor egybevág — miként ezt számos korabeli emlékező tanúsítja — a munkásmozgalomban, az illegális párt soraiban gyorsan (de sajnos csak a költő halála után) szélesedő József Attila-kultusszal.

„MOZGÓ ESZTÉTIKA” JÓZSEF ATTILÁÉRT: BÁLINT GYÖRGY

Meglehetősen sokat foglalkozott újabban a magyar irodalomtörténetírás Bálint György irodalmi publicisztikájának értékeivel s máig szóló tanulságaival. Koczás Sándor nagyszabású tanulmánya belső fejlődésében, kortörténeti összefüggéseiben és egyetemes marxista társadalmi-esztétikai üzeneteire koncentrálna tárja fel Bálint munkásságát (*Bálint György*. = „Jöjj el, szabadság...” Bp. 1967. 472—529. l.), Gondos Ernő könyvecskéje (Bp. 1969.), valamint az újabb szövegpublikációk (például: *Irodalomtörténet*, 1970. 1. sz.; *Kritika*, 1972. 6. sz.; *Irodalomtörténet*, 1974. 1. sz.) tovább árnyalják a Bálint-képet. Kiss Ferenc pedig a baloldali kritika 30-as évekbeli teljesítményeivel szembesíti a népfrontos marxista szellemtől motivált bálinti módszert: szerint Bálint György elsősorban irodalmi tájékozottságának szélességével, művészi érzékenységének finomságával, a „belső” és a tartalmi-világképzeti szempontok árnyaltan egységes alkalmazásával, irodalomszerzetével és humanista elkötelezettségű marxista elviségével tűnik ki kortársai közül (*A teljes szembesülés első*

vizsgái. = K. F.: Művek közelről, Bp. 1972. 223—264. l.). Mindezek a munkák a Bálint György megfestette József Attila-képpel is behatóan foglalkoznak, a József Attiláról szóló cikkek is könnyen hozzáférhetőek — úgyhogy aligha szükséges az alábbiakban Bálint esztétikai-kritikai koncepciójának korszerű sodrását bizonyítani. Csupán néhány — a kritikátörténeti „spirál” szempontjából lényeges — kérdésre hívom fel a figyelmet. (A továbbiakban — helykimélés végett — a Bálint-cikkeknek nem eredeti lelőhelyére, csupán a korszerű összkiadás lapszámaira utalok: B. Gy.: *A toronyőr visszapillant*. 2. bőv. átdolg. kiadás. Szerk. és utószó: Koczka Sándor I—II. kötet. Bp. 1966.)

Az eddigi — itt részben hiányzó — elemzések alapján Bálint György mellé más marxista kritikusok is „felnövekedtek”: bármennyire kiugró is Bálint szerepe a két világháború közötti marxista kritikában: itthon sem volt egyedül (nem beszélve most Lukács György, Révai József, Gaál Gábor és Fábry Zoltán szerepéről); a József Attila-kérdésben is akadt hozzá hasonló, sőt (a műfaji különbségek miatt szükség-szerűen) részletesebben, elméleti-esztétikai megközelítésből érvelő marxista kritikus. Jórészt polgári lapokban írva lehetősége, de (objektíve: mondanivalója lényegét tekintve) szüksége sem volt az állandó és pontos marxista kategóriaahasználatra: a gondolatrendszer, az elemzés és az értékelés olykor e fogalmak „szemérmes” használatával is lehetett marxista. Ha azonban — az eddig közismertnél — nagyobb, gazdagabb környezetet sikerült is Bálint köré fölrajzolni, ez semmiképpen sem jelentheti „trónfosztását”. Hiszen a széles tömegekhez szóló, tudományos műhely-hátterű, de „könnyűlovassági” műfajban, a belinszkiji értelemben vett kritika — mint mozgó esztétika — legigazibb hivatását teljesítve a marxisták közül Bálint György kísérte végig a legnagyobb rendszerességgel és a legérvényesebb felismerésekkel József Attila 30-as évekbeli pályáját.

Bálint György szintén a korszerű esztétikai koncepció, a marxista realizmus-elmélet, a proletkultellenes, „tendencia”-ellenes pártosságfelfogás híveként ismerte fel a József Attila-i líra szocialista természetét. Hiszen megvetette Bálint a mégly baloldali szándékú, de silány tendenciáirodalmat (I. kötet 48—53. l.), mondván: „... a szocializmus még senkit sem tett jó vagy rossz íróvá, a világnézet az irodalmi értékek sohasem a kvantitását, hanem csak a kvalitását határozza meg” (I. 58—62. l.). Aragon kapcsán a „forma vagy világnézet” dilemmáját minősíti hamisnak, s költőség és szocialista eszmeiség viszonyán töpreng: „... a szocialista nem tesz erőszakot a költőn, sem a költő a szocialistán. A világnézet nem csábítja a valóság torzítására, a helyzetek és jellemelek hamis leegyszerűsítésére, jelszavak használatára — a költészet viszont nem gátolja etikai, tehát végeredményben nem »tiszta művészi« elgondolások közlésében” (I. 371—374. l.). Ha mégoly publicisztikusan is, de feloldja a „maradandóság” és „közéletiség” dilemmáját: „Mindig csak azok alkottak örök-életűt, akik egyszerűen csak aktuálisat akartak alkotni” (I. 151—152. l.).

Már egyik első irodalmi bírálatában szembesíti az irányregényt a magyar élet valóságát felidéző móríci realizmussal (I. 15—17. l.), a *Barbárok* kapcsán az Engels és Lukács György kidolgozta „realizmus diadala”-lehetőséget is érinti (I. 117—119. l.). S elég csak utalni a gorkiji modern realizmusról (I. 140—141. l.), a „szociális realizmus”-ról (I. 331—335. l.), a világnézet központi szerepéről (II. 171—172. l.) írottakra, hogy kritikai tájékozódásának esztétikailag megalapozott szilárd pilléreit kijelöljük. S hogy mennyire nem csupán regényközpontú realizmuselmélet a Bálinté, hogy a „tendencia” és a művészileg hiteles világnézet megkülönböztetése mennyire kulcskérdés nála, azt jól bizonyítja a Radnóti-cikk: „... a társadalom és a természet egységbe olvadnak Radnótinál. A természet nála szakadatlan kis forradalmak és harcok végtelen szövevénye, és a társadalmi forradalom: természeti jelenség [. . .]. »Személyes« versek ezek, és mégis kórusként hatnak. Talán ez teszi őket vonzóvá és hatásossá. Emberi írások. Forradalmiságuk nem elhatározott és szárazon program-szerű, hanem a költő pszichéjének szerves része” (I. 189—190. l.).

A József Attila-i líra melletti következetes kiállítás tehát elméletileg is mélyen „funkcionált” Bálint munkásságában. Bálint egyébként mások kapcsán is hivatkozik József Attilára és számtalanszor idézi verssorait. Hiszen — ha csak József Attila

halála után is, de — felismerte: „ő volt a háború utáni nemzedék legnagyobb magyar költője” (II. 463—466. l.).

Bálint módszerének különös érdeme, hogy még a legrövidebb műfajban is képes a hangulati-tartalmi-világnézeti és az esztétikai-stiláris-poétikai tényezők *együttes* felvillantására, hogy publicisztikája sohasem válik lapos tartalomismertetéssé vagy érzelmes moralizálássá. A *Külvárosi éj*ről írván nemcsak a József Attila-i líra zenéjébe sikerül „beleringatnia” olvasóját, de „népiesség” és korszerű népiség különbségében a legfőbb világnézeti ugrópontot is megjelöli (I. 150—151. l.). A *Medvetánc*-ból már hiányolja a — részben cenzurális okokból kihagyott — proletárverseket, híres mondataiban pedig a József Attila-i „hideg” intellektualitás tudatost és tudatalant szintetizáló lírizmusáról beszél. S jóllehet a nagy világnézeti versekre nem fordít elég figyelmet, s ekkor nem ismeri még fel (ami természetes) a freudista önelemző tendenciák versképző, a társadalmi motívumokat *nem* keresztező jellegét — tömörségében is hiteles a jellemzés (I. 407—410. l.).

Az aggodás hangján szól Bálint a *Nagyon fáj* című kötetről (II. 39—42. l.), s ez a baráti féltés természetesen szorítja háttérbe a „józan” elemzést. Nem csorbítja Bálint érdemeit, ha kritikátörténeti szakszempontról arra is rámutatunk: ennek az egészében kiugró jelentőségű kritikaszorozatnak nem minden passzusát tudjuk ma (utólag, a lezárult életmű s négy évtized távlatából) teljesen elfogadni. Am nem is az abszolút (illúziós) „hibátlanosság” a marxista kritika (és kritikátörténet) mércéje. A mai kutató a legújabb eredmények felől, de a korabeli történeti összefüggésekbe és értékviszonyokba behelyezkedve, a „kormaximum”-ra, a lehetőségekre figyelve kell hogy értékeljen. De térjünk vissza az 1937-es írásra: nem érti meg teljesen Bálint a pokoljáró, önelemző, „freudista” versek társadalmi sugallatait. A kitűnő, éles szemű publicista-kritikus, aki szkeptikus-ironikus cikkeiben *saját* keserű közérzetéből *objektív* társadalmi tartalmakat képes döbbenetes szimbólumteremtő erővel kibontani, mintha *csupán* a betegséggel és a tudattalannal vívott szörnyű harcot látná a kései József Attila-költeményekben, vagyis *másnál*. Nem mintha félreismerne e líra alaptermészetét, hiszen továbbra is a szocialista folytonosságot jelzi:

„Gyanús az olyan költő, aki *minden* versében szabatosan és félreérthetetlenül döntögeti a tőkét, és ha siránkozhatnékja van, gyorsan leteszi a tollat, és félrevonul. Az ilyen költőnek nemcsak művészi, hanem emberi és szocialista őszintesége is fölötte gyanús. Nem igazi harc az, aki soha, egy pillanatra sem csügged, és nem igazi költő, aki ezt a pillanatnyi csüggedést nem meri bevallani. Őszinteség nélkül nincs költészet, és nincs harc sem.

Mindezzel nem azt akarom mondani, hogy tekintsük József Attilát most is ugyanolyan baloldali költőnek, mint amilyen néhány verseskötettel ezelőtt volt. Ez túlzás volna — de ugyanilyen túlzás volna, ha azt mondanánk, hogy végképp eltávolozott a tömegek ügyétől, a szocializmus gondolatától. Tekintsük egyszerűen költőnek, méghozzá igen nagy jelentőségű költőnek, aki szocialista elveit fenntartva, a gyakorlatban befelé fordult. Nem jobbra fordult — csak befelé. Ez lényeges különbség.” A munkásszolidaritás, a népfrentlendület tovább él József Attilánál — hirdeti e rendkívül jelentős felismeréseket Bálint —, még ha most „az ösztönök titka jobban érdekli [is] a termelési erők titkánál”. Az új lírai korszak teljes megértése nélkül is páratlan bizalommal érvel Bálint a szocialista öntudatú költő mellett, s reméli, hogy „ez a nagy befelé nézés nem marad állandó. Emberi és művészi szempontból egyaránt meddő volna sokáig itt időzni”. Érthető a kommunista kritikus aggodása József Attila iránt. A befelé forduló, irracionális tendenciákat vitatva Bálint saját (és az egész baloldal) emberi-világnézeti integritásáért, a háború elkerüléséért, a reményért is perel a fasiszmusba menetelő években. Ma már, a II. világháború után, a szocializmus valóságában „könnyű” nekünk részleges egyoldalúságot látni Bálint tépelődő (önmaga árnyaival is küszködő) cikkeiben. De ez a távlat nem is menthet fel bennünket a kritikai viszonyítás kötelessége alól — még a legteljesebb, érett művekről szólván sem.

Ha tehát *hiányzik* is még *ekkor* a válság igazi természetének és az örvények lírai „legyőzésének” felismerése: kommunista kritikus részéről a legemberibb, legmeg-

értőbb kritika szolt Bálint cikkéből József Attila életében: „Ismétlem, nem tartom sem kisiklásnak, sem »arulásnak«, hogy József Attila egy időre hátat fordított az emberi közösségnek. Nyilván tudta, miért kutatta lázas önkínzással »az ösztönöket idebent«. Az elfordulás és elvonulás korszaka néhány nagyszerű értéket teremtett, és jótékonyan fokozta a költő belső, érési folyamatát. De most majd ismét fel kell fedeznie a világot, az emberi kapcsolatokat, »a termelési erőket odakint«. És költészetével ismét segítenie kell azokat, akik a termelési erőket az egész emberiség érdekében szolgálatába akarják állítani, egy kis csoport szolgálata helyett.”

Ez a szocialista szemlélet jellemzi a József Attila halála utáni két cikket is (II. 269—273. és 463—466. l.). Igaz: az igény és remény itt már elvesztette jövő idejű jogosultságát, viszont ekkor már — a korábbi cikkekkel szemben — az igény befejezett idejű, lírai megvalósultsága iett egyértelmű Bálint számára: „Aki a vad valóság elöl akar menekülni, az ne olvassa József Attila verseit. De aki érzi, hogy úgy sincs menekvés, aki beletörődik, hogy az életben csak kisebb-nagyobb kegyetlenségek között válogathatunk, az merüljön bele összegyűjtött verseinek hatalmas, bár kissé hiányos kötetébe. Polgári értelemben vett vigaszt itt nem talál, de magasabb rendű vigaszt nyújthat az olvasónak az a tény, hogy akad néhány nagy költő, aki a valóság borzalmainak beszámolója közben eljut a szépség legtisztább csúcsaira.

József Attila életében és költészetében megtalálunk minden korszerű és örök csapást, a legkietlenebb proletársorstól az elme összeroskadásának kivédhetetlen rémségéig. Felölel mindenfajta szenvedést, társadalmi és egyéni, gazdasági és szellemi, tudatos és tudattalant. »Az igazság költője volt« — írja utószavában a kötet összeállítója, Németh Andor. Valóban az volt, mindig csak az igazságról számolt be, és nem az ő hibája, hogy az igazság néha kísérteties és valószínűtlen. Félelmetesen igazmondó volt, és ezért nem ismert »költészetbe nem való« témákat és képeket.” A fájdalom alapérzése is kérelhetetlenül kemény valóságsszemléletéből származik. „A szegénység fájdalma már régen az övé, nemcsak elvi alapon, meggyőződésből, hanem szüntelen gyakorlatból is. A magyar szegénységnek legnagyobb költője volt, a szociális fájdalom egy költőnél sem olyan tépő és égető, mint nála.” S ha magának már nem is remélt semmit — idézi Bálint a verset —: »ő (az adott világ / varázsainak mérnöke) / tudatos jövőbe lát / s megszerkeszti magában, mint ti / majd kint, a harmóniát.«

A polgári lapban megszólaló Bálint György — ha marxista, szocialista fogalmak nélkül, ha leplezve is mondanivalóját — most már, a halál, a vég tudatában meg-rázó tisztasággal érzékelteti s értelmezi a pokoljáró József Attila költészetének üzenetét. Sőt: utolsó József Attila-írásában már nemcsak a költő korszakmeghatározó szerepét ismeri fel, de megérti a tragikus-lélekboncoló versek mély társadalmi töltését is. A tág ívű népfrontos marxista szemlélet és a történelem felgyorsult üteme, a Bálint György előtt is fölsejlő jövő torlódó jelenné válása magyarázhatja ezt: József Attila „... utálta a pózt és a lihegő pátoszt, és gyűlölte a fogalmak ünnepélyes zűrzavarát. A világosságot, az értelmet imádta, ezt védelmezte görcsösen és hősiiesen az elborulás ellen. Szenvedélye volt a valóság, egyetlen nagy költői célja: megérteni a valóságot, az emberi világ alapvető mozgatóerőit: »a termelési erőket odakint s az ösztönöket idebent«. Rövid élete utolsó korszakában már gyakran írt zavaros öntudattal, a valóság kritikus szemléletébe már sűrűn törtek be a téboly vakmerő és titokzatos képzettársításai. De még ezt a szomorú folyamatot is tárgyilagosan tudta észrevenni néha, az ihlet pillanataiban. A legtöbb költő napközben többé-kevésbé józan, és csak az ihlet pillanataiban engedi át magát a mámorhoz hasonló állapotnak. József Attila élete utolsó évében már megfordítva élt: a köd-állapot vált nála csaknem mindennapivá, és az ihlet pillanatai hozták meg a rövid, de éles világosságot.”

A polgári humanista értelmezés „ontologizálta” a József Attila-i vég komor árnyait, s az egész emberi lét eredendő, pántragikus bűnösségének felismerését méltatta a kései lírában. A dogmatikus szemlélet „szalonképesebb” változatai is csak adalékként, a polgári társadalom antikommunista hajszájának figyelmeztető áldozataként tekintettek József Attilára. Csakis a kor emberpróbáló történelmi ritmusában

benne élő, a mélybe taszító erővel farkasszemet néző, osztályszerű valóságglátással gondolkodó marxista kritikus kerülhetett igazán közel József Attilához. Csak ez a fegyelmezett szenvedélyű tudatosság, csak ez az egyetemes távlatok felől mérő, de a fasizmus okozta szubjektív reménytelenséget is bevallani bátor kommunista magatartás láthatta eltéphetetlenül egynek a József Attila-i líra szocialista karakterét, proletár osztálytartalmát és szakadékos, zaklatott, a tudatalattit is felkavaró lét-élményét. Az érvényes valóságkép, a kommunista népfrontos szemlélet, a korszerű esztétikai nézőpont és a művészi érzékenység páratlan találkozása magyarázza Bálintnál az esszéisztikus tömörségű, bensőséges marxista gondolatiságú, a kritikus személyességétől hitelesített felismeréseket:

„József Attila a legbátrabb költők közé tartozott: csakis a valóság veszélyes titkai vonzották, a külső és belső valóság, »a termelési erők és az ösztönök« katasztrófákkal fenyegető örvényei. A társadalom mélyéről, »a város pereméről« jött, a magyar munkásság szemlélete benne talált először tudatos kifejezőre. Művelt volt, nemcsak irodalmi, hanem társadalomtudományi és lélektani téren is, sokkal műveltebb, mint a legtöbb egykorú költő. Szemlélete — sokoldalú kultúráján keresztül is — friss, kritikus munkásszemlélet maradt: a világot zajló ellentétek összességének tekintette, szakadatlan diszharmoníának, mely mégis harmóniára törekszik. Szenvedéseken, csalódásokon át is szerette ezt a világot, ragaszkodott a valósághoz, és részt akart venni formálásában. [...] Nem keresett narkotikumokat, mint oly sok költő, nem akart menekülni »az adott világ varázsaitól«. Amíg bírta, odaadó kitartással, izgatott lendülettel végezte »mérnöki« munkáját. Sokak számára az elmebaj menekülés a valóság gyötrelmeitől: számára fokozott gyötrelmet jelentett. A külső világ, mely rideg, irigy és kegyetlen volt hozzá, mégiscsak az egyetlen világ volt számára, a nagy és izgalmas nyersanyag, melynek zavarából egyszer talán mégis harmónia lesz. A belső világ, mely lassanként minden oldalról lezárult körülötte, szörnyűbb volt. Aki mindig a világosságért élt és küzdött, nem bírja ki a sötétséget a lélek tudatalatti kazamataiban. Ő oda is világosságot akart vinni, de a homály erősebb volt. Kimenekült tehát, talán még az utolsó pillanatban, a vonat kerekei alá. Öngyilkossága áldozat volt a világosság, az értelem oltárán. Nem szolgálhatta tovább, s ezért meghalt érte. Halála szörnyű volt és szép, mint a vértanúké.”